

VARGA LAJOS

Zivataros hónapok*

A szerző 2013 tavaszán kismonográfiát jelentetett meg az 1918-as demokratikus forradalomról és az első magyar köztársaságról. A megjelenés időpontja azért lehet fontos, mert, ahogy az 1919 augusztusa után kialakult rendszer hivatalossága csak gyalázta a sarjádó demokráciát és a köztársaságot, úgy napjainkban is tanúi vagyunk a korábbi beidegződéseknek. Nem mintha a kommunista ihletésű szemlélet vagy hatóság 1918-at a saját panteonjába beemelte volna – álláspontja szerint a modern kori történelem mérföldköveit 1848–1949 és 1945–1948 jelezte, míg a jelenlegi felfogás szerint ezek a mérföldkövek 1848–1956–1989/90 és napjaink. Igaz ugyan, hogy hivatalosan és elismerten Magyarország jelenlegi államformája köztársaság, csak hogy ez utóbbi felfogás alapján történelmi előzmények nélkül, jöllehet már éppen a harmadik köztársaságban élünk. Így a demokratikus átalakulást kétségbe vonó konzervatív (olykor retrográd) szemlélet sajátságosan találkozik a demokráciát ugyancsak kiiktató, a proletárdiktatúrát mérföldkönek tekintő felfogással.

Salamon Konrád jól tette, hogy konszenzust kereső munkáját közreadta, Tacitus elévülhetetlen szerepfelfogását (*Sine ira et studio*) követve. A mű célja, jellege a jó értelemben vett tudományos népszerűsítés. Az alcímek is a legfontosabbnak vélt kérdésekre összpontosítanak, mintha csak az érdeklődő

* SALAMON Konrád: *Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról*, Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2013. 162 p.

olvasónak válaszolnának. A munka a forradalom egyes szereplőinek emlékirataira, a fontosabb feldolgozásokra – köztük a szerző korábbi könyvére – épül, nem terhelve az olvasót lábjegyzetekkel, hosszú idézetekkel.

A forradalom kirobbanásának okait kutatva azonban (még a korlátozott terjedelmi határokon belül is) érdemes lett volna nagyobb teret szentelni a háborús események utolsó hónapjainak. Bár a központi hatalmak hadvezetésének igencsak kedvezett Oroszország 1917-es kiválása, az 1918 eleji német erőlködések mégis kifulladásra, s a hadvezetés felismerte, hogy az antant katonai erőfölénye, kezdeményezése augusztusban visszafordíthatatlanná vált. Ennek hallatán Vilmos császár hozzálátott a német belpolitikai erővonalak átrendezéséhez.

Ezzel szemben az Osztrák–Magyar Monarchia vezető körei a június 15-i piavei katasztrófa után még nem gondoltak a mélyebb politikai változások szükségességére, sőt Tisza István július 9-én Piavét a győzelmes háború egyszerű kisiklásának nevezte, akárcsak Wekerle Sándor kormányfő. Ezzel szemben a tanúnak is mondható Julier Ferenc (ezredes, utóbb a Tanácsköztársaság haderejének vezérkari főnöke) szerint ez a nap a győzelembe vetett hit elvesztésének napja, ráadásul a támadást a német vezérkar nyomására rendelték el. Ahogy 1916 nyarán sem gondoskodtak Erdély védelméről, megelőzendő a román betörést, úgy 1918 késő nyarán és őszén sem sikerült a politikai vezetésnek kikényszeríteni az uralkodótól a magyar csapatok visszavezénylését az ország határaitra – a hadsereg bomlásának egyértelmű jelei ellenére. Szeptemberben a konzervatív sajtó Boszniát és Háromföldet (Hercegovina) a Szent István-i birodalom szerves részének tekintette, Réz Mihály professzor pedig Romániát a Monarchia természetes érdekszférájának. Tisza István ekkoriban tett délszláv útja teljes kudarcra végződött. A bolgár front teljes összeomlása után a magyar kormányzat ismét képtelen volt gyors politikai döntést hozni. Rendkívüli parlamenti ülést nem hívtak össze, hanem kivárták a hosszú nyári szünet utáni, szokásos októberi kezdést (október 16.) Ekkor a munkapárti többség a demokrata függetlenségi képviselőket lehazaárulózta, néhányukat a mentelmi

bizottság elé citálta. A kormány már alkalmatlan volt valamilyen pártközi kormányzat létrehozására, nem is szólva a parlamenten kívüli politikai erők bevonásáról. Egy nappal később hangzott el Tisza beismerő nyilatkozata a háború elvesztéséről, amit a szerző munkájában már megemlít. A felsorolt tényekből az olvasó számára néhányat érdemes lett volna felidézni, hisz az uralmon levők mulasztásairól, döntésképtelenségéről és háborús felelősségéről nem kellene megfeledkezni.

A szerző tömören – a szakirodalomra támaszkodva – foglalja össze a magyarországi választójogi rendszer elszomorító korlátozottságát. Megemlítendő, hogy az e rendszer megreformálására irányuló javaslatok, tervezetek az évtizedek során sorra elbuktak. A demokratikus erők szervezett, nagy tömegeket megmozgató küzdelme sem vezetett sikerre. Harcuk megfeneklett Tisza István konokságán, akit ezért IV. Károly menesztett 1917 májusában. A demokrata Vázsonyi Vilmos fontos, noha általánosnak aligha mondható, de alapos választójogi törvénytervezetet készített (Vázsonyi nevét a szerző megemlíthette volna), ám ezt hónapokig elhúzódó parlamenti vitákban kíméletlenül megnyirbálták. Ez az érthetetlen eljárás csak tovább növelte a társadalmi elégedetlenséget, és fokozta az általános tiltakozást. (A szerző nem feledkezik meg az ifjabb Andrássy gróf idevonatkozó ítéletének közléséről.) Röviden, ám lényegre törően írja le, hogy a kormányon levő pártok mennyire alkalmatlanok voltak az elmélyülő válság kezelésére, egyben bemutatja a parlamenti ellenzéki pártok aktív fellépését is, de mintha megfelelkezne a szociáldemokrata párt október 8-i, a magyar néphez szóló kiáltványáról. Márpedig ez a fontos dokumentum (melyet szinte azonnal elfogadott vagy helyeselt több fontos szervezet, szövetség, párt) lett a hamarosan megalakuló Nemzeti Tanács programja, melyet Jászi Oszkár és Kunfi Zsigmond véglegesített.

Az Ausztria föderációs átalakításáról szóló, császári kiáltvány kapcsán érdemes lehet megemlíteni a jogászok magyar parlamenti pártok reagálását, amikor az ország formális függetlenségét, a perszonális unió beálltát hangsúlyozták, de nem akarták észrevenni, hogy ha a Monarchia felbomlik, a történelmi Magyarországot lehetetlen sértetlenül megőrizni. Erre az

összefüggésre érdemes lett volna utalni, hisz a háborús vereség nyomán, a birodalmak felbomlása, szétesése után a nemzetállamok létrejöttét nem lehetett megakadályozni. A győztes nagyhatalmak pedig felkarolták az újonnan alakuló kis- és középállamok egyaránt óriásira duzzadt nacionalizmusát, amit a nemzeti önrendelkezés megtevesztő mezébe öltöztettek. Érdemes lett volna utalni arra, hogy a föderációs vagy államszövetségi – bármennyire is vonzó – ideális tervek aktualitásukat veszítették. Néhány sort megérdemelt volna az etnikai határokról mint országhatárokról folyó gondolkodás megjelenése. A szerző ugyanakkor gondosan sorra veszi a demarkációs vonalak sorozatos, állandósuló megszegését, a megszállás okozta atrocitásokat, a különféle megállapodások felrúgását, a magyar közigazgatás felszámolását.

Salamon Konrád nem említi ugyan a szervezett katonai hadviselés, ellenállás alig kétségbe vonható nehézségeit, a hadra foghatók elsöprő erejű békevágyát, de szól a frontról visszaözönlő, megfáradt katonák százezreinek lefegyverzéséről, az elkerülhetetlen, önkényes, fegyveres összeütközésekről, az új hadsereg szervezésének bonyodalmairól, a Katonatanács destabilizáló szerepéről, a kormányzat erélytelenségéről és bizonytalankodásáról meg arról, hogy a hatalom új birtokosai közül sokan eltúlozták egyes ellenforradalmi szerveződések jelentőségét, veszélyességét.

Ami a politikai erőviszonyokat illeti, megjegyzendő és talán határozottabban kimondandó, hogy a demokratikus forradalom fő társadalmi bázisa az akkor csaknem egymillió tagot számláló szociáldemokrata párt volt. Természetesen voltak a pártban és a szakszervezetekben, akik megőrizték korábbi bizalmatlanságukat, fenntartásaikat a polgári pártokkal szemben, de a meghatározó nem ez az egyoldalúságot jelentő bezárkózás volt, hanem, éppen ellenkezőleg, a demokratikus pártokkal való együttműködés, különösen a forradalmi átalakulás első periódusában. (Vajon a távolságot tartók nem kételkedhettek az uralmon levők magatartásában, akik a munkásságot alattvalóknak tekintették, s nem engedték be az alkotmány sáncaiba?)

A koalíciós együttműködés a változó erőviszonyok, a külpolitikai nehézségek ellenére fennmaradt.

A szerző példás tömörséggel csokorba gyűjti a novemberben megalakult kormány – 1848-ra emlékeztető – néptörvényeit, amelyekkel lerakta a köztársasági államrend alapjait. A kihirdetett demokratikus választójogi törvényt azonban a kormány nem volt képes érvényesíteni. A szerzőnek meg kellett volna állapítania, hogy a köztársaság kormányzata a legnagyobb hibát a nemzetgyűlési választások időpontjának sorozatos elhalasztásával követte el, amint azt memoárjaikban sokan megállapították. Érdeemes lett volna utalni az elhalasztás okaira, amely összefüggött az integritás értelmezésével, illetve a megszállás tényével. Valószínű, hogy az elmaradás okát inkább ezek a tényezők és nem a választások feltételezett eredményei befolyásolták.

A szerző – megítélésem szerint – egyoldalúan leegyszerűsíti a szociáldemokraták felfogását a földreformról. A pártban voltak, akik ellenezték a föld szétaprózását, voltak georgisták, de a döntő többség a nagybirtokrendszer radikális megszüntetése mellett állt ki, s a megoldást a földművelők földhöz juttatásában jelölte meg. A földmunkások, kiscgazdák, gazdasági cselédek karácsonyi-januári népes értekezletei a magántulajdonban levő szántóföld felső határát 500 holdban maximálták, s az e feletti birtoktesteket véleményük szerint – földosztás, örökbérlet, szövetkezés és egyéb módon – kizárólag a földet megművelőknek kellett volna adni. Nem véletlen, hogy Buza Barna üdvözölte ezt a döntést, és a törvényben az 500 holdas maximum szerepelt az eredeti 1000 holddal szemben. A szociáldemokrata párt üdvözölte a XVIII. sz. néptörvényt. Kár összemosni a szociáldemokraták korabeli álláspontját a kommunisták leegyszerűsítő felfogásával.

A szerző több helyütt foglalkozik a politika porondjára lépő kommunisták köztársaságot bomlasztó tevékenységével. Ennek részletes ismertetése kapcsán fontos lett volna megemlíteni, hogy a kommunista pártok megjelenése általános volt, különösen a forradalmasodó Európában. A szociáldemokraták e párt megalakítását nemcsak elsietettnek, hanem feleslegesnek is te-

kintették, noha megjelenését tudomásul vették. December közepétől – miután az esetleges, laza együttműködés vékony szálai is elszakadtak – az MSZDP minden fórumon a legkeményebb fellépést, a harcot hirdette meg a demagóg követeléseket hangoztató s egyes társadalmi csoportokat megnyerő párt ellen. Mindez nem maradt hatás nélkül az MSZDP egyes csoportjaira, a szocializálást, megváltásként értelmezőkre, akik mögött nem Kunfi és Böhm állt.

A márciusban megindult kampányban a demokratikus pártok is megkezdték tevékenységüket az ország különböző városaiban. Az előforduló provokációk, a vezércikkek, a tervezett fegyveres megmozdulások vagy éppen sztrájkok jelentőségét nem szerencsés eltúlozni, hisz a korábbi értékelések ezekkel a jelenségekkel magyarázták a március 21-én bekövetkezett fordulat belső előfeltételeit. Pedig ebben a Vix-jegyzék játszott a döntő szerepet.

Amikor a szerző a március 20–21-i eseményeket ismerteti, mintha kissé megbicsaklana a tacitusi mottó. A Berinkey-kormány lemondott. A polgári politikusok, megszabadulva a felelősség terhétől, szívesen távoztak. Ilyen megalázó feltételeket egyetlen kormány sem fogadhatott el. A szociáldemokraták csak úgy vállalták a kormányzás borzalmait, ha elhárul a belső polgárháborús veszély, és gyökeresen megváltozik a külpolitikai orientáció. Így a kommunisták nyerő pozícióba kerültek. (A polgári pártok nem kifogásolták a KMP-vel való tárgyalást, de a kormányalakításról nem volt tudomásuk). A kommunistákkal való megállapodás legfőbb szószólója a kommunistabárnak aligha nevezhető *Népszava*-főszerkesztő, Weltner Jakab volt, aki a németországi januári vérontás elkerülését tartotta a legfontosabb feladatnak.

A március 20–21-i napok eseményeit aligha lehet egy fogalommal jelezni vagy egy szóval leírni. Annyi azonban megállapítható, hogy e nappal megszakadt a történelmileg időszerű demokratikus átalakulás folytatása, a demokratikus államrend – a köztársaság – konszolidálása. 1919 márciusa nem folytatása 1918 októberének, hanem megszakítása, végső kimenetelében tagadása. A kommunisták képtelen túlzásait, irreális

intézkedéseit mérsékelni szándékozó szociáldemokraták felelőssége kétségtelen s egyben tragikus, de a diktatúrából való békés átmenet lebonyolításában kétségen felül áll a szerepük. Ami pedig az ország határait illeti, azokat 1919. február 26-án Párizsban véglegesítették. A többi már csak a hipotézisek birodalmába tartozik.

A demokratikus forradalmat, a Károlyi Mihály vezette köztársaságot alapos igényességgel elemző mű megjelentetése reménykeltő és újabb kutatásokra ösztönző. Salamon Konrád munkájával megtette az első lépéseket a konszenzus megteremtése felé.

PAÁR ÁDÁM

Szavazás a „bűnös” fővárosban*

Aligha van olyan történelmi korszak, amelynek a megítélése körül manapság annyi, indulatoktól sem mentes vita zajlana, mint a Horthy-korszaké körül. És ha van olyan tudományterület, amely a nagyvilágban és Magyarországon is egyre divatosabb, az a politikai magatartás kutatása. Egy olyan könyv, amely témájából fakadóan összekapcsolja a Horthy-korszak kutatását és a politikai magatartás vizsgálatát, bizonyosan számíthat nem csupán a történészekből, politológusokból és szociológusokból álló szakmai közösség, hanem a szélesebb magyarországi olvasóközönség érdeklődésére is. Nem utolsósorban a magyar választási rendszeren legutóbb végrehajtott változtatások (pl. a területi listák megszűnése, elmozdulás a méltánytalan mandátum-elosztást lehetővé tevő brit mintájú relatív többségi rendszer irányába), a határon túli magyar állampolgárok szavazati joga, valamint a választókerületi beosztás körüli viták együttesen megalapozhatják a kíváncsiságot a múltban lezajlott választások és választási manipulációk iránt.

A választáskutatás iránti érdeklődés mélyén egy általánosnak tekinthető emberi vonás is meghúzódik. Mióta világ a világ, az emberek fantáziáját két dolog csiklandozza: a bűn és a botrány. Márpedig a képviselőválasztások története mindketten bővelkedik. Hiszen a politikai elitek kreativitása mindig

* IGNÁCZ Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 200 p.

kimeríthetetlen volt abban, hogyan *ne* adják meg a választójogot bizonyos társadalmi csoportoknak, vagy pedig ha már megadták, hogyan tompítsák a választójog életét. Mert minek is tekintsük, hogy az 1935-ös törvényhatósági választást az 1931. évre elkészített névjegyzékek alapján rendezték meg, és így időközben meghalt egyének is választójoggal rendelkeztek, miközben tízezrek, akik megfeleltek a választójogi feltételeknek, nem élhettek a választójoggal? Vagy, hogy a keresztény elit egy része által lakott Belváros 16 000-nél főnél kevesebb választópolgárának szavazata hatszor annyit ért, mint a „kevert”, munkás és középosztálybeli karakterű, és jelentős izraelita vallású lakossággal rendelkező Erzsébetváros 92 000 választópolgárának a szavazata? Utóbbit magyarázza, hogy a Belváros stabilan jobboldali, nemzeti konzervatív, míg az Erzsébetváros liberális és szociáldemokrata politikai irányultságot mutatott. Ezek a manipulációk csorbították a budapesti szavazások két jellemzőjét, amelyek az ellenzéknek előnyösek lehettek: az arányos, pártlistás rendszert, amelyik a választáskutatási szakirodalom egységes álláspontja szerint a többségi rendszernél jobban hozzájárul a politikai tagoltság leképeződéséhez, valamint a szavazás titkosságát. A censzusok, továbbá a visszaélések mégis lehetővé tették, hogy a kormánypárt ne engedje ki teljesen kezéből a „bűnös Budapestet” (ahogyan Horthy Miklós 1919-es bevonulása óta a politikai elit konzervatív része elkönyvelte a fővárost). Mindez igazolja Hubai László választáskutató szellemes megjegyzését, miszerint „a legnagyobb »csalások« forrásai maguk a törvények”.¹

A Politikatörténeti Intézet a magyarországi választáskutatás méltán elismert műhelye. Utalhatunk a Hubai László szerkesztette háromkötetes adattárra, amely összefoglalja az 1920–1998 közötti választások adatait, vagy a parlamenti képviselő-választásokról szóló tanulmánykötetre, amelynek harmadik kiadása 2010-ben jelent meg, vagy a fővárosi önkormányzati vá-

¹ HUBAI László: Kis magyar választási földrajz 1920–2002. *Rubicon*, 2002/4–5. 4.

lasztások történetét bemutató tanulmánykötetre.² Ebbe a sorba illeszkedik Ignác Károly Budapest-monográfiája a főváros parlamenti és törvényhatósági választásairól, 1920–1945 között.

Ignác Károly az ELTE BTK-n végzett történelem és politikaelmélet szakon. Jelenlegi munkahelyén, a Zsigmond Király Főiskolán is e két diszciplína körébe tartozó tantárgyakat tanít. Vagyis a szerző nézőpontját a történelem és a politológia szintetizálása jellemzi, és képes történészként és politológusként látni és láttatni a magyarországi, és ezen belül kiemelten a budapesti választások történetét, amely fő kutatási területe. Ignác könyve az ELTE BTK-n 2012-ben megvédett doktori diszertációján alapszik.

A kinézetre is tetszetős, zöld színű, puhafedeles, hajlékony kötet valóságos kincset rejt mindazok számára, akik érdeklődnek a választás- és a párttörténet vagy egyszerűen csak Budapest története iránt. A monográfia borítóján havas városrészletet látunk. A recenzens szívesen elidőzik a számára ismerős (mindennap látott) József körütről készült és Corvin-közről készült fényképnél. A fotó békességet és nyugalmat tükröz, amely kontrasztban áll a választási küzdelmek hevességével.

Mielőtt ismertetném a kötetet, talán nem árt tudatosítani, hogy Budapest mindig a választáskutatások tengelyében állt, sokkal inkább, mint a többi törvényhatósági jogú város. Igaz, Szécsényi Mihálynak köszönhető az 1935-ös debreceni választás elemzése, elsősorban abból a szempontból, hogy a civisvárosban honnan, mely rétegekből toborzódtak a nyilasok hívei. Paksy Zoltán pedig Pécs esetében bemutatta az 1922–1939 közötti választások történetét, a pécsi lakosság politikai magatartását.³ Az, hogy Budapest központi szerepet játszik a magyarországi választáskutatásban, alapjában két dolognak köszönhe-

² HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.; FÖLDES György– HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010., FEITL István– IGNÁC Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapestén 1867–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

³ SZÉCSÉNYI Mihály: A szélsőjobboldal bázisa az 1935-ös debreceni választásokon. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom*, 1. kiadó? Salgótarján, 1987. 367–387.

tó. Egyrészt 1920 után Budapest kivételével az ország elveszítette összes olyan nagyvárosát, amely egyidejűleg töltötte be a politikai, gazdasági és kulturális centrum szerepét. A trianoni békeszerződés hozadékaként Magyarország végérvényesen egy-pólusú országgá vált, és az ebből fakadó hatalmi-politikai, sőt gazdasági egyensúlytalanság ma is érzékelhető.

Emellett az amerikai Seymour Martin Lipset és a norvég Stein Rokkan politikatudósok által 1967-ben kidolgozott négy törésvonal (centrum–periféria, egyház–állam, mezőgazdaság–ipar, munkaadó–munkavállaló) közül a centrum–periféria több államban is a „főváros” és a „vidék” ellentétének formáját öltötte (pl. azáltal, hogy a főváros volt a modernizáció motorja, az új eszmei, művészi irányzatok, valamint a munkásmozgalom kibontakozásának terepe).⁴ A törésvonalak minden államban az adott társadalmi, kulturális *couleur locale* jellegzetességeihez kapcsolódva jelentek, illetve jelennek meg. Tagadhatatlan, hogy a 20. században a magyarországi törésvonalak közül az egyik legfontosabbá a Budapest–vidék ellentét vált. Kulturális értelemben ez már a századforduló óta érzékelhető volt, de politikai színezetet a korszakhatárnak tekinthető 1919–1920-as években kapott. Mivel azonban Ignác Budapest-monográfiát írt, ezért a Budapest–vidék ellentétet bevallottan nem elemezte (13.). Annál meghatározóbb ebben a budapesti térben a városrészek közötti (Pest–Buda), a zsidó–nem zsidó, a liberális–nem liberális szembenállás, valamint a klasszikus törésvonal-elméletbe illeszkedő tőke–munka ellentét.

Ez is jelzi, hogy a Lipset–Rokkan páros által kidolgozott, az észak-amerikai és a nyugat-európai közegre vonatkoztatott törésvonal-elmélet nem illeszthető teljesen a magyar (és közép-európai) társadalmakra, amelyek „torlódott társadalmak” voltak. A lipseti törésvonalak nem feltétlenül tisztán jelentek meg: pl. a munkaadók és a munkavállalók közötti törésvonal kapcsolódhatott vallási-kulturális tényezőkhöz, így megjelenhetett zsidó–nem zsidó ellentét formájában is. A budapesti választási

⁴ Seymour Martin LIPSET–Stein ROKKAN: Cleavage structures, party systems and voter alignments. An introduction. In: LIPSET–ROKKAN: *Party systems and voter alignments*. Free Press, New York, 1967. 1–64.

magatartás kontinuitása is tanúskodik ezeknek a törésvonalaknak a relevanciájáról. A monográfia megerősíti, hogy szoros a korreláció a zsidóság térbeli elhelyezkedése és a liberális irányzat között. Ugyancsak legendás a budai kerületek konzervatív irányultsága (amely túlélte az 1944–1945-ös éveket), valamint Angyalföld szociáldemokrata tradíciója – ezek több évtizeden keresztül fennmaradtak, sőt a második világháborút is túléltek. Részben ma is érzékelhető ez a folytonosság, legalábbis amennyiben a rendszerváltástól kezdve szokás bal- és jobboldali kerületekről beszélni.

Van egy harmadik ok is, amely felértékeli Budapest választástörténeti kutatását: a fővárosban (hasonlóan a többi törvényhatósági jogú városhoz) a politikai tagoltság szabadabban megjelenhetett, mint a vidéki választókerületekben. Utóbbiakban ugyanis 1922-ben visszaállították a nyílt szavazást, valamint számos biztonsági fék, ún. „korrektívum” bástyázta körül a kormánypárt pozícióját, a közigazgatás–egyház–iskola hármassága révén pedig a kormány(párt) könnyebben kézben tarthatta a falusi, paraszti lakosságot, mint a nagyvárosi polgárságot és munkásságot. Ezzel szemben Budapesten 1913 óta végig titkosan és listán zajlott a szavazás. A pártstruktúra is színesebb volt, mint a vidéki választókerületekben: a tömegpolitika először Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban jelent meg, két politikai közösség, a szociáldemokrácia és a keresztényszocializmus révén. A klubpárti karakterű konzervatív és liberális politizálással szemben a két politikai irányzat közös vonása, hogy egy adott szubkultúrába ágyazódtak, és arra törekedtek, hogy tagjaikat a „szubkulturális háló” révén magukhoz fűzzék. A fővárosi pártpolitikai életet a Horthy-korszakban a két, egyformán fegyelmezett szubkultúrára támaszkodó irányzat jellemezte. Mindezek a tényezők együttvéve magyarázzák, hogy miért tölt be Budapest központi szerepet a választástörténeti irodalomban.

A kötet hat fejezetre tagolódik, nagyjából az általánostól az egyre szűkebb témák felé haladva. A Bevezetés (7–29.) tartalmazza a választói magatartás historiográfiájának áttekintését, a források és a szakirodalom számba vételét, valamint a

módszertani kérdések kifejtését. Ezt követi Budapest Horthy-önkormányzatának leírása, a törvényhatósági választások szerepének bemutatása (31–55.), majd a fővárosi pártszerkezet ismertetése (57–82.), a választási rendszerrel kapcsolatos jogi, politikai és választástechnikai problémák kifejtése (83–112.) és a választói magatartás történeti vizsgálata az 1930-as törvényhatósági és az 1939-es parlamenti választások alapján, városrészekre lebontva (113–154.). Végül a kifejtő részeket az 1945-ös nemzetgyűlési választásra való kitekintés zárja (155–163.). Emellett a kötet gazdag függelék (rövidítésjegyzék, bibliográfia, térképmelléklet és mutatók) vonultat fel: összesen 42 táblázatot, valamint egy nyolc kartogramból álló térképmellékletet, továbbá a kartogramokhoz fűzött megjegyzéseket, személy-, párt- és helynévmutatót tartalmaz.

A munka igen gazdag táblázatokban, grafikonokban és színes térképekben, amelyek szerencsésen kiegészítik a törzsszöveget. Az olvasó időnként megállhat olvasás közben, hátrala-
pozhat a térképmelléklethez, és akár megkeresheti, hogy lakóhelyén (kerületében) milyen szavazatarányt ért el 1939-ben a Polgári Szabadságpárt vagy a Nyilaskeresztes Párt (a térképek használatánál persze figyelembe kell venni a közigazgatási változásokat, nem beszélve arról, hogy számos mai városrész nem található meg a 30-as évek Budapestjének térképén). A könyv első átlapozásakor is érzékelhető a szerző szándéka, hogy élet-szagúvá tegye a nagyközönség számára elsöre talán kissé száraznak ható választástörténetet.

A Bevezetésben a szerző részletesen áttekinti a választáskutatás módszertani kérdéseit és a magyarországi választási magatartással kapcsolatos kutatásokat. A hazai választáskutatás nagyjai között bemutatja többek között Ránki György, Borsányi György, Szécsényi Mihály, Hubai László, Wiener György és Paksy Zoltán kutatásait, főbb eredményeit. Ignác megfogalmazza azt a problémát, amelyet a szociológia „túláltalánosításnak” vagy „ökológiai tévkövetkeztetésnek” nevez. Ennek lényege, hogy az aggregált választási adatok a területre, nem pedig az egyénekre vonatkoznak. A szerző ezt azzal a példával világítja meg, hogy ha egy körzetben sok volt a háztartási alkalmazott, és az adott

terület a választáson jobboldali mintázatot mutatott, nem szabad automatikusan levonni azt a következtetést, hogy a háztartási alkalmazottak a jobboldalt részesítették előnyben. Ez nem más, mint két tény önkényes összekapcsolása, ami lehetne akár igaz is, de pusztán a területileg aggregált adatok alapján veszélyes az ilyen túláltalánosítás. (12.)

Egy másik példa az ökológiai tévkövetkeztetésre: az, hogy 1939-ben a munkáskerületekben a nyilasok jó eredményt értek el, nem jelenti önmagában, hogy a nyilas pártra a volt szociáldemokraták szavaztak (ezt egyébként már Ránki György 1976-ban megjelent tanulmánya is cáfolta, hangsúlyozva a fővárosi nyilas mozgalom „kevert” jellegét).⁵ A munkásság is rétegzett volt lakóhelyi, képzettségi, munkahelyi, vallási és politikai szempontból. Nem minden munkás volt 1939 előtt sem a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) szavazója, sőt nem állítható még az sem, hogy a munkásság ab ovo politikailag tudatos réteg volt – voltak, akik szavaztak, voltak, akik nem, és azok közül, akik szavaztak, egyesek a szociáldemokratákat, mások a keresztényszocialistákat támogatták. Továbbá voltak olyanok, akik nyitottnak bizonyultak a szélsőjobboldali eszmék felé, egy másik (számszerűleg nem meghatározható, de vélhetően jelentős) részük pedig egyáltalán nem érdeklődött a politika iránt. Nem beszélve arról, hogy a magánkézben lévő üzemek mellett állami, fővárosi üzemeket is elkülöníthetünk – utóbbiak munkásai között 1939 előtt is csekély volt a szociáldemokraták befolyása, viszont Ránki és Ignác is alátámasztja, hogy az állami, fővárosi üzemek munkásai a nyilasok egyik erősségét képezték. (151–154.)

Lényegében tehát az aggregált választókerületi adatokat össze kell vetni egyéb forrástípusokkal, valamint szükség esetén a sajtóból nyert információkkal és a helytörténeti munkákkal. Éppen itt van bajban a választáskutató. A politikai rendszerek, a választási rendszerek, a közigazgatási határok gyors változása miatt csaknem lehetetlennek tűnik a választókerületi, szavazóköri adatelemzés. A legkisebb egységek, a szavazókörök kutató-

⁵ RÁNKI György: Az 1939-es budapesti választások. *Történeti Szemle*, 1976/4. 629.

sát megnehezíti, hogy a választási névjegyzékek túl kevés adatot közölnek a választójogosult népességről. Ignác az közigazgatási kerületeknél kisebb és a szavazóköröknél nagyobb területű városrészeket választott ki elemzési egységként. Ezen a szinten még rendelkezésre állnak a társadalomra vonatkozó statisztikai adatok, de egyúttal lehetőség van a szociológiai tényezőknek a választási adatokkal való összehasonlítására is. (14.)

A szerző az első fejezetben bemutatja azokat a küzdelmeket, amelyeknek tétje az volt: ki diktáltja a szabályokat a „bűnös Budapesten”, a Városházán? Az MSZDP és a Keresztény Községi Párt rivalizált egymással, de abban objektív szövetségesei voltak egymásnak, hogy mindketten elutasították a főváros autonómiájának korlátozását. Ez a fejezet ismerteti a főpolgármester jogállását, a költségvetésre, a gazdálkodásra és közüzemekre vonatkozó rendelkezéseket. Mindebből képet nyerünk a főváros működéséről és a pártok pozíciójáról a fővárosi autonómia védelmének kérdésében.

A második fejezetben Ignác a fővárosi pártszerkezetet a klasszikus jobboldal–baloldal–centrum (liberálisok) tipológia keretében mutatja be. 1919–1920 fontos fordulópontot jelez a budapesti pártstruktúra kiformalódásában. A dualizmus idején a pártok még kerületi szinten szerveződtek (ez értelemszerűen nem vonatkozik a tömegpárt jellegű MSZDP-re és a keresztényszocializmusra). A klubpárti politizálás hagyományát leginkább a liberális párt őrizte meg, de a korszak 1919 után nem a liberalizmusnak kedvezett, hanem a modern tömegpártoknak. A budapesti pártpolitika szerkezete az 1920-as években négypólusú volt (keresztényszocialista, kormánypárti, liberális és szociáldemokrata), amelyet az 1930-as évek végén a szélsőjobboldali, nyilas párt megjelenése ötpólusúvá szélesített (ugyanakkor a fővárosi keresztény párt betagozódott a kormánypártba).

Nyilvánvalóan a forrásadottságokból fakad, hogy a szerző meglehetősen szűkszavúan tárgyalja a „fő irányzatokhoz nem tartozó” pártokat. E pártok társadalmi-foglalkozási bázisáról és ideológiájáról jószerével csak annyit tudhatunk meg, amennyit a nevük elárul (Fővárosi Szabadelvű Párt, Kispolgárok Pártja,

Független Néppárt). Holott köztudomású, hogy a két világháború közötti időszakban a pártpolitika döntően a lokális közösségekhez kötődött. A kicsi, és sokszor helyi ügyekre fókuszáló pártok szereplése fontos adalékkal szolgál a fővárosi választások történetéhez, még akkor is, ha pusztán a választási eredményük alapján marginális szereplőknek bizonyultak. (79–80.) A fő irányzatokhoz nem tartozó kis pártok színesítették, gazdagították a fővárosi pártpaletta, és pusztán létükkel igazolták, hogy a fővárosban a politikai tagoltság leképeződésének összehasonlíthatatlanul nagyobb volt az esélye, mint a vidéki választókerületekben. Végül a pártszerkezet bemutatását a pártok és irányzatok támogatottságának hosszú idősoros összehasonlítása zárja. Ignác következtetése, hogy ebben az időszakban a pártszerkezetet a nagymértékű stabilitás jellemezte, amely a két szembenálló irányzat, a jobboldal és a baloldali-liberális tábor közötti erőegyensúlyból fakadt: 1926–1935 között mindkét blokk a szavazatok megközelítőleg 50%-át szerezte meg. Ugyanakkor a táblázatokba foglalt eredményekből kiolvasható, hogy a jobboldal egyre növelte előnyét a baloldali-liberális blokkal szemben. A hagyományos jobboldal (a kormánypárt és a keresztényszocialisták) 1935-ben állt zenitjén, akkor a parlamenti választáson 53,84%-ot, a törvényhatósági választáson 55,79%-ot szerzett. (81.)

A kiegyensúlyozottság összefügg azzal is, hogy az 1920-as években és az 1930-as évek első felében a szélsőjobboldal nem indult a budapesti választásokon. Az előzmények ismeretében szinte hihetetlen, hogy az a nyilas irányzat, amely az 1935-ös választáson 1% alatti eredményt ért el, az 1939-es választáson teljesen megváltoztatta a stabilnak vélt pártpolitikai táncrendet. A szavazatmegoszlás alapján arra következtethetünk, hogy a nyilas párt a jobboldal és a szociáldemokrácia háttérjében egyaránt képes volt behatolni, és csak a liberális irányzat bázisa maradt mentes tőle. A hagyományos jobboldal és a baloldali-liberális blokk egyaránt visszaesett: előbbi 53,84%-ról 40,23%-ra, utóbbi 45,53%-ról 28,48%-ra. (81.)

A következő fejezetben megismerkedhetünk a fővárosi választási rendszerrel. A szerző részletesen bemutatja a választójogi

törvényeket, nem feledkezve meg a cenzusok mellett a kizárások és a visszaélések ismertetésétől sem. Külön esettanulmányok is beillik a választói névjegyzékekkel kapcsolatos visszaélesi lehetőségek bemutatása. A névjegyzékekkel való manipulálás hírhedt példája volt, amikor az 1935-ös törvényhatósági választás lebonyolításához az egy választással korábban elkészült névjegyzéket használták fel. Ki kellett volna igazítani az elavult névjegyzékeket, de ez nem történt meg. A jogsértésre a fővárosi törvény egy 1934-es módosítása adott lehetőséget, amely kinyilvánította, hogy az 1935-ös választást az 1930-as névjegyzék alapján kell megtartani. Emellett a szavazók a polgármesteri hirdetményből értesülhettek arról, hogy abban a szavazóköri körben kell szavazniuk, amelyekben az 1930. évre szóló névjegyzék összeállításának évében laktak – miközben sokan elköltöztek, sőt meghaltak. A mikszáthi anekdotába illő manipuláció abszurditását fokozta, hogy a hat évvel korábbi névjegyzékben szereplő címekre postázták ki a szavazójegyet. (94–95.)

Egyéb szabálytalanságok is megkönnyítették a kormánypárt helyzetét: lehetett manipulálni a választókerületek beosztásával, a mandátumkiosztás módjával, valamint a képviselőjelöltek számának korlátozásával. Az 1935-ös törvényhatósági választáson 17 lista indítását utasították el, hamis ajánlásokra hivatkozva. Kirendelt grafológusok vizsgálták az elutasított, és ezért panasszal élő pártok ajánlásait. (110–111.) Mindezek alapján úgy tűnik, valóban igaz, hogy az az emberi, pontosabban a politikusi kreativitás határtalan, ha arról van szó, hogyan lehet csökkenteni a választójog értékét.

Ignác a negyedik fejezetben a választói magatartást vizsgálja. Először azt a kérdést járja körül, hogy milyen szempontok és indítékok befolyásolták a választási részvételt. Fontos különbség a vidéki választókerületekkel szemben, hogy Budapesten és a többi törvényhatósági jogú városban a szavazás kötelező volt, pénzbüntetés terhe mellett. A budapesti átlagos szavazó komolyan vette a kötelező szavazást, legalábbis ezt jelzi a 90% körüli részvételi arány. (115.) Ignác Budapest kerületeit a két fő törésvonal (keresztény–zsidó, társadalmi helyzet) alapján öt kategóriába osztotta: 1. magas státusú, keresztény többségű, 2.

magas státusú, izraelita vallási többségű, 3. kevert, keresztény többségű, 4. kevert, izraelita többségű és 5. munkás karakterű városrészekre. (123–126.) A továbbiakban a szerző ebben a keretben vizsgálja a választói magatartást.

Ignác monográfiája érdekes adalékkal szolgál a manapság divatos témának, a szélsőjobboldali szavazóbázis szociológiai karakterének felvázolásához. Megerősíti a korábban már Ránki György és Wiener György által is megfogalmazott állítást, hogy a nyilas párt sajátosan kevert jellegű volt.⁶ Am a párt legbiztosabb bázisát a főváros alkalmazásában álló közlekedési dolgozók, valamint az alacsonyabb státusú kiszolgáló személyzet tagjai adták. (151–154.) Például: a XII. kerület 26/a szavazókörében a nyilasok a voksok 47%-át szerezték meg, és az adott szavazókörben a választók felét a fővárosi közlekedési vállalat dolgozói, illetve a Szent János Kórház orvos- és ápolószemélyzete tette ki. (152.) Egy jellegzetes munkáskerületben, a XIII. kerületben (Angyalföld) a szociáldemokraták és a nyilasok egyformán erősek voltak: a 124/a és a 124/b szavazókörben erős verseny alakult ki közöttük. (153.) Összefoglalva: a Nyilaskeresztes Párt az állami és fővárosi üzemekben a jobboldal, a magánkézben lévő üzemekben a Szociáldemokrata Párt versenytársává vált.

A szerző kitekint az 1945-ös választásra is. Erre az időszakra radikálisan megváltozott a választási környezet: a politikai rendszer, a társadalom, de még a választók összetétele is, hiszen a háború és hadifogság okozta pusztítás következtében a női szavazók túlsúlyba kerültek (1000 férfira 1479 nő jutott). Ignác megerősíti, hogy a nők döntötték el a szavazást az FKGP javára. (159.) Az 1945-ös választás igazolja a választói magatartás térbeli kontinuitásával kapcsolatos elméletet. Budapesten akkor a leginkább jobboldali erőnek a Független Kisgazdapárt számított. A párt így elnyerte a polgári kerületek voksait, míg a két munkáspárt (Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt) nemcsak a Horthy-kori munkás karakterű városrészekben, hanem a liberális törzskerületekben is sikerrel szerepelt

⁶Lásd WIENER György: Osztályszavazás a két világháború közötti időszakban. *Múltunk*, 2006/1. 99–136.

(a liberális irányzat gyengesége miatt) – bár összességében az eredmény elmaradt a munkáspártok politikusainak várakozásaitól. (161.)

A monográfia egyetlen hiányosságaként talán megemlíthető, hogy nem vizsgálja kellő mélységben magának a kampánynak, illetve ikertestvérének, a propagandának a szerepét. Homályban maradnak azok a mechanizmusok is, amelyek révén egy-egy párt összeállította fővárosi listáját. Nem tudunk meg semmit arról, honnan rekrutálódtak a képviselőjelöltek, milyen szempontok vezették a fővárosi pártokat a lista összeállításában. Ezt persze magyarázhatja, hogy a könyv tárgya a *választók* magatartásának vizsgálata, és nem a politikusoké. Mégsem lett volna érdektelen egy fejezet, amelyikben a szerző kitekint a barikád „másik oldalára”, és a politikusi rekrutáció mechanizmusait is bemutatja.

Egyebek között kiderült volna, hogy a perszonalizálódás, amelyet a jelenkori választásokkal kapcsolatban szokás hangsúlyozni, nem volt ismeretlen a két háború közötti időszakban sem. Noha Budapesten listára szavaztak, az vélhetően nem volt mindegy, hogy ki foglal el esélyes helyet egy adott pártlistán. Ez nem is annyira a nagy és a politikai lokalitásba kellően beágyazott tömegpártok (a két háború között a kereszténypárt és a szociáldemokrácia), mint inkább a kicsi és új pártok esetében volt érdekes (a nyilasoktól az 1945-ös választáson elinduló kommunistákig és a Nemzeti Parasztpártig).

Végezetül megállapítható: a választáskutatás, a politikai magatartás vizsgálata révén összekapcsolódhat a társadalom- és politikatörténet. A 20. században a politikatudomány, a szociológia, a társadalomtörténet nagy hatást gyakorolt a politikatörténet-írásra. Egyre népszerűbbek a pártok és a választások történetét szocio-geográfiai metszetben bemutató munkák. Ezért Ignác Károly könyve, amely szintén e körbe tartozik, határozott állásfoglalás a politikatörténet-írás és a társadalomtörténet szintézisének kialakítása mellett.

ABLONCZY BALÁZS

Viharos tájon*

L. Balogh Béni a 20. század kutatásával foglalkozó magyarországi történésztársadalom azon csodálatra méltó tagjai közé tartozik, akik láthatóan nem a könnyebbik végéről fogják meg a dolgot. 2002-ben a csíkszeredai Pro Print Kiadónál megjelent alapvető munkája a magyar–román viszonyról és a második bécsi döntés diplomáciatörténetéről önmagában is képesíthette volna a PhD-fokozat megszerzésére. Ő azonban nem elégedett meg ezzel: mostani könyve alapját 2010-ben megvédett doktori disszertációja képezi. A tizenkét évvel ezelőtti, angolul is megjelent első könyve óta eltelt időszakban pedig nem maradt tétlen: kronológiát szerkesztett, forrásokat adott ki, alapvető tanulmányokkal gazdagította tudásunkat a második világháború időszakának magyar–román, magyar–szovjet–román kapcsolatairól. Mindezt úgy, hogy közben szerkesztette Magyarország egyik (ha nem a) legszínvonalasabb vidéki tudományos folyóiratát, a szomorú körülmények között kimúlt *Limest*, ahol a magyarság és a szomszéd népek kapcsolatáról számos nélkülözhetetlen tanulmány jelent meg. Szűkebb témánknál maradva: a folyóiratnak a terület-visszacsatolásokkal foglalkozó számai – gondolok itt többek között az Észak-Erdéllyel foglalkozó, 2006. évi második számra – pedig fordulópontot jelentenek e területek kutatásában.

* L. BALOGH Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. 336 p.

L. Balogh Béni könyvével olyan kutatás eredményét tette elérhetővé a tudományos közösség számára, amely hosszú évekre, sőt évtizedekre meghatározza a korszakkal való foglalkozást. A téma valóban elhanyagolt volt eddig a magyar historiográfiában: a szerző által is felhasznált és mértékadóan értékelt, ugyanakkor több mint negyven éves Csatári-monográfián (*Forgószeiben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.) kívül a mai napig sem készült olyan áttekintés a korszak magyar-román viszonyairól és a kisebbségi kérdésről, mint amivel most L. Balogh Béni hozzájárult közös tudásunkhoz.

A szerző jó tempójú, kiegyensúlyozott és jó csomópontok köré artikulált munkájában sorra veszi a magyar-román viszony 1940 szeptembere és 1944 nyara közötti alapkérdéseit: a likvidációs tárgyalásokat, majd azok kudarcát, a katonai közigazgatás melléfogásait, Antonescu marsall és Antonescu miniszterelnök-helyettes Észak-Erdéllyel kapcsolatos politikáját, a Szovjetunió elleni hadba lépéssel kapcsolatos dilemmákat, a tétova kapcsolatkeresési kísérleteket és a román kiugrás bel- és külpolitikai hátterét. A magyar történetírásban eddig nem hangsúlyozták kellőképpen a második bécsi döntés érvénytelenségét deklaráló 1941. szeptember 15-i román nyilatkozat jelentőségét. A szerző nagyon plasztikusan mutatja be a sokkot, amely a román társadalmat és politikai osztályt érte, amikor néhány hét alatt Románia elveszített csaknem 100 000 négyzetkilométernyi területet, a rajta lévő lakossággal együtt – nemcsak a román középhatalmi álmok látszottak komolyan romba dőlni, hanem a nemzeti üdvtörténet végének láttatott Nagy-Románia 1918-as megteremtése is. A munka hatalmas erénye, hogy bőségesen és széles körűen használja a román levéltári forrásokat, ami ugyan örvendetesen szaporodó, de mégiscsak limitált jelenség a honi történetírásban. L. Balogh Béni hasznosítja a román szakirodalmat is, amely – ellentétben a magyarral – már az érett román nemzeti kommunizmus időszakától kezdve kiemelt figyelmet fordított a témának. Ezek a javarészt pártos, sok esetben tudománytalan és propagandisztikus művek széles körű állami és párttámogatást élveztek 1990 előtt is, s a hangvételük prolóngálódott a demokratikus változások

után, immár keményvonalas nemzeti kommunista/nacionalista szerzők tollán. L. Balogh ítéleteit ezekkel kapcsolatban nem ragadja el a szenvedély, igyekszik tárgyilagosan értékelni, eredményeiket felhasználni. A témával foglalkozó, komolyan vehető román szerzők (elsősorban Ottmar Trașcă, Cornel Grad és Vasile Pușcaș) műveivel értelmes és komoly dialógust folytat, ami külön erőssége a műnek.

Bár ennek természetesnek kéne lennie, de sajnos, számos ellenkező tapasztalat birtokában, fontos kiemelni a szerző szenvedélymentes nyelvezetét és józan, megfontolt stílusát. Ugyancsak üdítő megtapasztalni az emlékirat-irodalom széles körű és jól poentírozott használatát: például a román és a magyar közvélemény 1940. augusztus-szeptemberi hangulatának bemutatásánál. Más idézetek is telitalálatok: a Ravasz László-idézet a türelmes nemzetiségi politikáról (91.) vagy Márton Áron szokatlanul kemény hangvételű, az eddigi főpásztor-képtől eltérő megnyilvánulása a reciprocitásról (225.) tanulságos részei a könyvnek.

L. Balogh Béni annyira szemérmes és komoly szerző, hogy ott sem hangsúlyozza a hagyományos diplomáciatörténeti narrációból kilógó részeket, ahol pedig ezt nyugodtan megtehetné: például azt, hogy a magyar követet hogyan kergette ki román partnere, vagy Nagy László követ szellemes megjegyzését, amely a magyar–román viszonyt a Grönland és a déli sarkvidék közti viszonyhoz hasonlítja (ebből akár fejezetcím is lehetett volna). Az olvasóban néha feltámad a vágy, hogy többet tudjon meg ezekről a szereplőkről – nem feltétlenül az Antonesucukról, mert a sorsuk ismert, és L. Balogh mesterien adja vissza egy-egy megjegyzéssel a képet, amelyet sugároztak magukról. De Nagy László bukaresti magyar követ, Csopey Dénes, a brassói vagy Lorx Tibor, az aradi magyar konzulátus vezetőjének további sorsával, intézményeik napi működésével (vagy a nagyváradi és a kolozsvári román konzulátus hasonló tevékenységével) is szívesen megismerkedne az olvasó.

Bár a mű fókuszában döntően az áll, hogy a diplomáciában miképpen jelenik meg a két ország (magyar és román) kisebbségeinek ügye, azért szó esik a kötetben gazdasági viszonyok-

ról, földreformról és a két ország közti titkos tárgyalásokról is: 1943-ban, nagyon rövid időre enyhült a feszültség a két fél között. Sőt, Bánffy Miklós bukaresti látogatása, Maniuval folytatott tárgyalásai, illetve más, informális gesztusok révén, sokan még azzal az ideával is eljátszottak, hogy a két ország együtt ugrik ki a német szövetségből. Ezekről a gondolatokról azonban nagyon hamar kiderült, hogy jámbor óhajok inkább, mintsem komoly plánumok. Romániának nem volt érdeke a közös akció, sőt tulajdonképpen a feszültség fenntartásában volt érdekelt (a magyar fél pedig egyáltalán nem tekintette tárgyalási alapnak a status quo bármiféle megváltoztatását), és ennek megfelelően az észak-erdélyi románok helyzetének javítása sem volt elsődleges elfoglaltsága. A reciprocitásra épülő magyar nemzetiségpolitika pedig éppenséggel állandó gyúanyagot szolgáltatott a konfliktusokhoz.

Mindent összevetve, L. Balogh Béni monográfiája fontos, sőt, ne féljünk a nagy szavaktól: úttörő vállalkozás, a magyar történettudomány egyik sok évtizedes mulasztásának pótlása, ráadásul olyan módon megírt mű, hogy nem kockáztatunk sokat, ha azt állítjuk: még évtizedeken keresztül hivatkozási alap lesz.

FEITL ISTVÁN

Mi van a szuverenitással?*

A magyar–szovjet kapcsolatok 1945 utáni történetéről lehet könyvet is írni, de minek? Annyi mindent nem tudunk erről, hogy jobb, ha nem keltjük azt a látszatot, mintha feltárt terület lenne. Legutóbb olvastam egy heroikus kísérletet annak megírására, aminek a forrásai egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre: ez pedig a szovjet titkosszolgálat jelenléte hazánkban. Ehhez ugyanis a szovjet titkosszolgálati iratokra lenne szükség, de ebbe magyar halandó nem tekinthetett bele. Amit tehát tényszerűen tudunk a magyar–szovjet kapcsolatok második világháború utáni történetéről, tulajdonképpen benne van az ismertetett tanulmánykötetben, illetve historiográfiai bevezetőjében. Ennek a tudásnak a jó részét pedig a Moszkvában fáradhatatlanul kutató Baráth Magdolnának köszönhetjük, kétszeresen is, mert nemcsak elolvasta, amit kint kapott, hanem lemásolta, lefordította és magyarul közzé is tette két korábban megjelent könyvében.

Ebben a kötetben a 2000 és 2013 között megjelent tanulmányokat kapjuk kézhez. Ez az anyag szisztematikusan tárgyalja a magyar–szovjet kapcsolatok politikatörténetét, de nemcsak 1944–1945-től 1969-ig, hanem az előzményeket is, ideértve a háború utáni rendezésre való, 1941-től datálható szovjet felkészülést. (Kivételt jelent a kötet utolsó tanulmánya, amely

* BARÁTH Magdolna: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014. 318 p.

egy külön megrendelésre elvégzett kutatás eredményeként kis kitekintést nyújt a Gorbacsov-korszakra.)

A tanulmányok megjelentetésének időzítése természetesen véletlen. Ez a véletlen azonban akaratlanul is kapcsolatba kerül majd a 2015-től kezdődő időszak emlékezetpolitikai vitáival. Ezt megelőlegezhetjük, hiszen nemsokára magunk mögött hagyjuk a Holokauszt évét, és következik az 1944–1945-ös szovjet megszállás, majd berendezkedés évfordulója. Alig tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a szovjet jelenlét kérdését középpontba tereli az alaptörvény szuverenitás-felfogásának múltpolitikai ereje. Már létre is jöttek azok az intézmények, meg is kezdődtek azok az adatgyűjtések, amelyek a törvény alátámasztását szolgálják. A másik oldalon ott áll a tudományos kutatómunka a tárgyilagos, a forrásokra nemcsak erőteljesen építő, de azokat közreadó és aprólékos gondossággal kezelő, elfogultságot, prekoncepciót nélkülöző módszerrel. Ez a kötet a tudomány oldalán áll, s nem árt az emlékezetpolitikusoknak és azok háttérintézményeiben ügyködőknek sem kézbe venni.

A magyar–szovjet kapcsolatok történetének fehér foltjai el- lenére az eddig elvégzett munka eredménye nem kevés: a tanulmányok írója számba veszi például a kapcsolattörténet intézményeit, azok működési mechanizmusait, sőt legfontosabb szereplőit is. Kísérletet tesz a folyamatok végigkísérésére, megjelöli a változások csomópontjait, így például az 1944–1947 közötti időszak jellegét, amit a „posztvezérlés” fogalmával írhatunk le. Például a moszkvai instrukciókra váró, azokat sürgető Rákosi Mátyás rendszeresen melléfog, képtelen a szovjet szándékok követésére, kitalálására. A magyar kommunisták hol Moszkvától, hol a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőitől kapnak fejmosást. Hol előreszaladnak, hol lemaradnak a kívánt ütemtől, így aztán hol Révai József, hol Nagy Imre, hol Lukács György, hol Rákosi Mátyás kap bírálatot és gyakorol önkritikát, hogy fennmaradjon a nemzetközi mozgalomban dúló gyilkos harcban. 1948 közepére ez az egyensúly helyreáll, nem utolsó sorban azért, mert Sztálin és társai áttérnek a direkt irányításra. Minderről kitűnő tanulmányok olvashatók a könyvben.

Moszkva azonban a háború után és az azt követő években maga is sokkal bizonytalanabb volt, mint gondolnánk. Jó példa erre a Majszkij-dokumentum, amelyet a szerző 1996-ban tett közzé a *Külpolitika* folyóiratban. Majszkij külügyi népbiztos-helyettes 1944 elején úgy összegezte a háború utáni rendezésre vonatkozó szovjet elképzeléseket, hogy azt feltételezte: a háború befejeztével az Amerikai Egyesült Államok alig, Anglia mérsékelten lesz érdekelt az európai rendezésben, a Szovjetunióknak tehát az egész szárazföldi kontinensre számottevő befolyása lehet. Megoszthatja, egymás ellen kijátszhatja és természetesen hosszú távon legyengítheti az országokat, elsősorban Németországot, mintegy kellő időt és energiát biztosítva ezzel magának az újjáépítéshez és felemelkedésének megalapozásához. Nem így történt, Nyugat-Európa gyorsan kikerült befolyási övezetéből, és ez nagymértékben hozzájárult a kelet-európai országok sztalinizációjához, a hidegháború létrejöttéhez. Majszkij, Sztálin és társai a németgyűlölet után egyformán nem szerették a románokat és a magyarokat, így nem csoda, hogy a generalisszimusz a koalíciós időkben talán a legkevesebb engedményt a magyaroknak volt hajlandó tenni a térségben. Véleményem szerint ennek tapasztalata frusztrálta a rettegésig Rákosi Mátyást, aki alig várta, hogy a szomszéd államok kommunistái fölé kerekedjen.

A térség és Magyarország vezérlésében a fordulat a Kominform, azaz a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája kiépülésével indult el, és a jugoszlávok kiátkozásával teljessé vált ki. Ismerjük a „kézi vezérlésre” való áttérést 1947-től, de ezt Baráth Magdolna a kötet gerincét adó tanulmányokban az eddigiekhez képest részletesebben dokumentálja. Nem lepődnék meg, ha a távoli jövő kutatói azt regisztrálnák, hogy a KGB ezt követően nem is játszott olyan nagy szerepet a térségben, hiszen a szovjetek hivatalos csatornákon is szinte mindenről értesítést kaptak, 1949 tavaszától például a KGST információs rendszerén keresztül is. Éppen emiatt emelném ki a tanácsadókról és a szakértőkről szóló úttörő tanulmányt, valamint a szovjet propaganda, a dogmatikus politikai „marketing” durva és kontraproduktív eluralkodását bemutató írást. Mindebben

az 1956 utáni időszakban – mondjuk, épp Jurij Andropov részéről – csak átmeneti józanság volt tapasztalható, aztán majdnem minden visszazökkent a régi kerékvágásba. A politikai „piár-panelek”, sajnos, a kulturális kapcsolatok tartalmát is erősen befolyásolták. A helyzeten csak a késői Hruscsov-érában történt változás, de ennek bemutatása és analízise alapján nem a politikatörténet feladatai közé tartozik.

A „kézi vezérlés” 1948–1957 közötti éveiről több tanulmányban is szó esik, ezek fontosabb megállapításai ma már átmentek a történelmi köztudatba. Gondoljunk csak a Moszkvába rendelés rituáléira, vagy az SZKP Elnökség tagjainak megjelenésére és hatására a személyi változásoknál, a politikai irányváltásoknál. A szerző különösen részletesen dokumentálta az 1956-os eseményeket. Talán itt a legvilágosabb az SZKP magatartásának leírása, itt érzékelhető leginkább Baráth Magdolnának a szovjet és a magyar forrásokat feltáró és összevető munkája.

Egyik leghatározottabb egyéni állásfoglalását is ezzel összefüggésben fogalmazza meg. Az 1957. március 21–28-a közötti szovjet–magyar csúcstalálkozóról a következőket írja: „A kormánytárgyalásokról szóló közös nyilatkozat és az abban tett ígéret a kétoldalú kapcsolatok egyezményes alapokra helyezéséről új szakaszt nyitott a két ország közötti viszony történetében. Az 1957. március 28-i deklaráció a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata mellett hosszú éveken keresztül hivatkozási alappá vált a diplomáciai kapcsolatok fejlődését elemző szovjet külügyi iratokban.” (259.) Orosz történészek (a szerző hivatkozik is rájuk) már korábban kísérletet tettek a hruscsovi Kelet-Európa-politika vizsgálatára, amely diktátum helyett inkább az egyeztetéses, koordinált külpolitika gyakorlatának bevezetésére helyezte a hangsúlyt, bár nem nélkülözte a nyomásgyakorlás elemeit sem. Hruscsov nem szabadulhatott teljes mértékben Sztálin szellemétől. Baráth Magdolna magyar relációban a gazdasági tárgyalások sorozatát említi példaként, és kétségtelen, hogy az 1957-et követő években itt mutatkozott meg a magyar érdekek képviselője, ez volt a viták, az alkudozások terepe. Ami a külpolitikát illeti, a szovjetek 1957 végén az egész táborból olyan önálló kezdeményezéseket vártak, ame-

lyek a szovjet célok megvalósítását segítették elő, amelyek az európai enyhülés irányába mutattak. Innen származtatható a Rapaczkai-, majd Gomulka-terv, illetve a balkáni (jugoszlávokat, törököket, görögöket is magába foglaló) együttműködés érdekében tett román és bolgár kezdeményezések. Különösebb eredményt persze egyik sem hozott akkoriban. A magyarok elsősorban Ausztria felé próbálkoztak, de Nagy Imre kivégzése hosszú időre lehetetlenné tette a szovjet célokat szolgáló és velük egyeztetett, de Magyarországhoz kötődő külpolitikai aktivitást. 1960-ban a magyar külügyminisztériumi irányelvek között még mindig csak az szerepelt, hogy Magyarország úgy tehet a legtöbbit a keleti tömb politikájának segítése érdekében, ha mindent megtesz a magyar kérdésnek az ENSZ napirendjéről való levételéért. Magyarország számára tehát a Hruscsov-korszak jó részében a gazdaságpolitikai egyeztetések szerepe maradt, ebben ugyanakkor Kádárék meglehetősen aktívak voltak, akárcsak a többi KGST-ország.

A kötet joggal hívja fel a figyelmet, hogy 1956 után új, a korábbiaknál jóval összetettebb, bonyolult érdekhálókból folytatólagos a kommunista országok közötti politikai játszmák, amelyekben intenzíven jelen volt Kína és Jugoszlávia is.

Mi van tehát a szuverenitással? Baráth Magdolna az 1968-as csehszlovákiai beavatkozással kapcsolatban említi a Breznyev-doktrínát, és ezzel összefüggésben a relatív szuverenitás fogalmát, de nem bonyolódik bele elméleti fejtegetésekbe. Jól teszi. Biztosabb lábakon áll az elemzés akkor, ha a „volt-e szuverenitás, vagy nem volt szuverenitás?” kérdését egy időre félretereszük, és konkrétan a kelet-európai kisállamok mozgásterét elemezzük. 1953-tól ugyanis visszatér a képbe Jugoszlávia, mind társadalmi berendezkedését, mind külpolitikai magatartását tekintve jelentős önállósággal. Ahogy a Szovjetunió és csatlós államai elismerik Titóék rendszerének szocialista jellegét, úgy jelenik meg látóterünkben az önigazgatás és a függetlenség, mint lehetséges modell, amely felé akár úgy is el lehet térni, hogy az alapcélokat nem adja fel egy ország. A kísérletre van példa, de a Szovjetunió sem 1956-ban, sem a hatvanas években nem tolerálta azt. A két kárvallott Magyarország és Csehszlovákia volt

ebben a játszmában. A másik lehetséges modellt Kína teremtette meg, s Albánia ki is vált a táborból. A kínai függetlenedés egy újabb alternatívát kínált, és ezt Románia használta ki az ötvenes évek végétől, de különösen a hatvanas évek elején. Ez volt a legjelentősebb „külön út” a KGST-n és a Varsói Szerződésen belül, s ezt csodák-csodájára megértően fogadták Moszkvában is – talán azért, mert az ország sem a katonai, sem a gazdasági szövetségből nem távozott, és reformra sem ácsingózott.

A Szovjetuniótól független szövetségeket egyáltalán nem, az eltérő mintázatok kialakítását, azaz a reformot viszont a hatvanas évek lendületében már tolerálta Moszkva mindaddig, amíg az fenyegetést nem jelentett a birodalom peremterületeinek megtartása szempontjából. A mozgástérnek szűkre szabott határai voltak. Függetlenedési és reformkísérletekkel minden országnál találkozunk, de tartós politikai eredményt Románia, gazdaságit Magyarország ért el. Így lettünk a „legvidámabb barakk”.

Az összegző tanulmánykötet ilyen irányú továbbgondolkodásra és kutatásra ösztönöz. Nem kétséges, hogy a szovjet forrásokot feltáró és tolmácsoló Baráth Magdolna igen fontos szerepet játszik majd a tudományos válaszok keresésében az elkövetkezendő években is. Kívánjuk, hogy legyenek ehhez lehetőségei mind idehaza, mind a volt Szovjetunió levéltáraiban.

KOVÁCS CSABA

Rubiconon innen és túl*

Két éve látott napvilágot az a tanulmánykötet, mely a fiatalon elhunyt angol társadalomtörténész, Mark Pittaway emléke és munkássága előtt tiszteleg. Az Open University-n oktató angol történész sok szállal kötődött Magyarországhoz: gyakran megfordult itt, a nyelvet is beszélte, előszeretettel foglalkozott magyarországi témával – doktori munkájában például a Rákosi kor és a munkások kapcsolatát vizsgálta¹ –, valamint sokat tett azért, hogy a magyar kutatók „be tudjanak kapcsolódni a nemzetközi tudományos diskurzusba”. (8.)

Az igencsak vaskos munka 26 tanulmányt tartalmaz (azokat 23 szerző jegyzi), melyek három blokkot képeznek. A tematikus egységek Mark Pittaway tudományos érdeklődési területét fedik le; a szerkesztők szép gesztusként az angol történész négy írását is beválogatták. A kötet első egysége a munkástörténet-írással kapcsolatos munkákat tartalmaz, a másodikban a határátlépés, etnikum, nemzet és népiértés fogalmakat körbejáró írások kaptak helyet, a harmadik rész tanulmányai pedig a rendszerváltás egyes jelenségeivel és az 1989 utáni időszak rendszerkritikai kérdéseivel foglalkoznak.

* *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére (1971–2010)*. Szerk.: BARTHA Eszter és VARGA Zsuzsanna. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2012.

¹ *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh University Press, 2012.

Gondot okozna, ha röviden kéne meghatározni a kötet írási jellegét, nincs ugyanis olyan kulcsszó, mely teljesen lefedné, egységbe foglalná azokat. Egyaránt megtalálható a fogalomtörténet, a diskurzuselemzés, a gazdaságtörténet, a mindennapok története, a nyilvános terek és a magánszféra elemzése/bemutatása is. A források terén a levéltári iratoktól az oral history interjúiig terjed a skála. Kronológiailag a 20. századon van a hangsúly, annak is a '40-es és '60-as évek közti szakaszán. Akad azonban 20. század eleji történet is – Géra Eleonóra munkájában egy diakonissza naplója olvasható, valamint a naplóíró testvér közösségének bemutatása jelenik meg – és szinte napjainkról szól Szigeti Péternek az új alkotmányt elemző, bemutató írása. Sőt, olvasható 18–19. századi jelenséget vizsgáló tanulmány is, Sebők Richárd ugyanis a Békés vármegyei közhivatalnokok mobilitási lehetőségeit statisztikai módszerekkel veszi górcső alá. Földrajzilag a tanulmányok zöme Magyarországra fókuszál, van azonban több olyan is köztük, amely átnyúlik az országhatárokon. Eljuthat az olvasó Erdélybe (Egry Gábor munkája a két világháború közötti erdélyi nemzetiségek középosztályainak kulturális szokásait vizsgálja), Ausztriába (Mark Pittaway egyik munkája az 1938 és az 1950-es évek vége közötti Észak-Burgenland lakóinak a Harmadik Birodalomhoz való viszonyát ecseteli), Csehszlovákiába (Valentina Fava a Skoda gépkocsi gyártásához kapcsolódó társadalmi, gazdasági, politikai kérdéseket mutat be munkájában). Megjelenik továbbá a tanulmányok színtereként Olaszország (Mezey Bálint az Olasz Kommunista Párt 1956-hoz való viszonyának változását mutatja be), a Brit-szigetek (Krasztev Péter tanulmánya a Közép-Kelet-európai régióról alkotott kép angliai – nyugati – alakulását vizsgálja, ahhoz központi elemként a Drakula-történetet veszi alapul) és a Szovjetunió is – Krausz Tamás munkája az 1939-ben kötött szovjet-német megneemtámadási szerződés megkötésének okait értelmezi. A sokszínűségre magyarázattal szolgál, hogy a szerzők többféle tudományterületről érkeztek: bár zömmel történészek tollából születettek az írások, de akad szociológus, kulturális antropológus, politológus, sőt jogfilozó-

fiával foglalkozó tanulmányíró is; az ő megismerésükhöz különösen hasznosak a közölt rövid szakmai életrajzok.

A szerzők majd harmada külföldi, amerikai, brit, holland és olasz, így a kötet nemzetközinek nevezhető; tőlük összesen 10 írás olvasható a kötetben. 8 munka már megjelent másutt is magyar nyelven, egynek ez a kötet lehet az első magyar megjelenési helye, egy másik esetben pedig nem található eredeti megjelenési hely és fordító, tehát azt vagy magyarul írta a szerző, vagy lemaradt a fordító neve. A fordítások mellett is akad még újraközlés, az utolsó blokk két tanulmánya is megjelent már másutt.

Az újraközölt fordítások első magyarországi megjelenési helyként többnyire az Eszmélet című folyóirat bukkan fel. Magyarozatként elég csak a szerkesztők nevére pillantani (mindketten az ELTE BTK-n oktatnak történelmet, egyikük a Kelet-Európa Története Tanszéken, másikuk az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszéken), Bartha Eszter ugyanis a periodika szerkesztőbizottságának tagja. Az Eszmélet egyébként rendszeresen közölte Mark Pittaway írásait is.

Az alábbiakban részletesen is kitérek mindhárom blokk egyes írásaira, ezek kiválasztásakor arra törekedtem, hogy a különböző munkák révén mindinkább megjelenjen a kötet írásainak tartalmi és módszertani változatossága.

A könyv első egységében található Varga Zsuzsanna-tanulmány [*Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban... (A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában)*] a kétlakiak – az iparban dolgozó, de a mezőgazdaságban is aktív réteg – megítélésének fordulópontjaira fókuszál az államszocialista korszak diskurzusában. A jól megírt munka elsőként egy 1950-es Rákosi beszédet és egy 1959-es Népszabadság-cikket elemez. Ezek fő állítása szerint a földtulajdonlás és az ideológiai elmaradottság miatt a kétlaki ipari munkásság megbízhatatlan, illetve politikailag és kulturálisan is elmaradott, így ezt a csoportot fel kell számolni. A róluk folytatott közéleti/politikai diskurzus a szerző szerint a harmadik tévesz-szervezési hullám során változott meg, amikor a párt mezőgazdasági vezetése meggyőzte a politikai elitet, hogy léte-

zésük létfenntartó tevékenységük miatt gazdasági szempontból kedvező; a hivatalos ideológia azonban, mint annyi más „anomália” esetében, a szocializmus megerősödésétől egyúttal eltűnésüket is várta. Ehhez képest viszont ismét irányváltást jelez egy 1972-es Népszabadság-cikk. Ez azt állítja, hogy a kisiparban és a téveszben munkát vállalók jobban gyarapodtak, mint a munkások, így újra negatívan tekintettek a kétlakiakra. A Szakszervezeti Szemle és a Népszava 1970-es, 1980-as évek fordulóján megjelent cikkei viszont megint pozitívan ítélik meg őket. A történész szerint e változás mögött a háztájit sújtó adónövekedésből fakadó ellátási nehézségek és a növekvő államadósság állt, utóbbira ugyanis jóformán az – a többek között a kétlakiak által megtermelt – agrártermékek valutáért történő eladása volt az egyetlen válasz.

Tóth Eszter Zsófia *„Nagy újságot írok: én is bekerültem anyád mellé a csarnokba” – nagyipari munkásnővé válás Zala megyében az 1960-as évek fordulóján magánlevelek tükrében* című tanulmánya teljes egészében narratív forrásbázisra épít. A szerző munkájában egy nagyjából 20 tételből álló magánlevelezést elemez, mely révén a kapcsolódó történések háttérében álló döntési lehetőségeket, mozgatórugókat tárja fel. Az 1950-es és 1960-as évek fordulójára datálódó levelezés többekhez kötődik, a központi figura egy fiatal férfi (a tanulmányíró édesapja), aki időnként leveleket kapott családjától és barátaitól. A címzett, miután a válaszlevelek elkallódtak, a menyasszonyának írt levelek által szólal meg, ugyanis azokban rendszeresen megosztja a hozzá eljutott hazai híreket. A dokumentumok egyszerre jelenítik meg a történelem makro- és mikroszintjét, összekapcsolódik bennük a szocialista korszakban bekövetkezett gazdasági/társadalmi változás (az otthonmaradtak üzemi munkássá válása) és a központi figura személyes életútjának fordulata (a nagyvárosba vándorlás). A levelekben el nem varrt vagy ki nem bontott szálakat a családtagok szóban egészítették ki. A munka jól példázza, miként képes a társadalomtörténet szinte minden fennmaradt írásos anyagot felhasználni. Külön erénye a tanulmánynak, hogy a szerző személyes érintettsége ellenére is a háttérbe húzódva tárja az olvasó elé a történetet.

A második blokk első írása Mark Pittaway nevéhez fűződik (*A múlt lezárása a háború utáni Ausztriában. Emlékezet, nemzetszocializmus és 1945 értelmezése Észak-Burgenlandban*). A tanulmány Ausztria történetének az 1938 és az 1950-es évek vége közötti periódusát veszi górcső alá. Az írás két részre bontható. Egyfelől bemutatja, hogy az Anschluss és a háború vége közötti időszakban, a korábbi Észak-Burgenland osztrák lakói miként viszonyultak a náci rezsimhez, annak döntéseihez. Másfelől vizsgálja a lakosság nemzetiszocialista tanokhoz való hozzáállásában beállt nagyfokú változást is, mely a háború végén és a harcok befejezésével következett be. Az első részben rámutat, hogy a náci rezsim működőképes volt ezen a területen, és ezzel tulajdonképpen évekre legitimmé is vált, mert sikerült tömegtámogatottságra, igen nagyszámú kollaboránsra szert tennie. Ugyanakkor a tanulmány második felében ismertetett fordulat – a nemzetiszocialista tanok és tettek tömeges elutasítása a mindennapokban is – elsősorban az új kormányzat működésének, a rend megszilárdításának, valamint az államiság, a szovjetektől való függetlenség megőrzésének volt köszönhető.

A blokk egy másik írásában Petó Andrea a második világháború utáni népbírósági tárgyalásokon a háborús bűn gyanújával perbe fogott nők védekezési stratégiáiról ad láttelepet (*Három háborús bűnös nő élettörténetének tanulsága*). A szerző bírósági és kihallgatási jegyzőkönyveket használt forrásként, melyek a párbeszéd formának köszönhetően interjúszituációnak is felfoghatók. Petó Andrea szerint a vizsgált perek védelmi stratégiái a korszak hagyományos női társadalmi szerepfelfogására épültek. Azaz a nők nem önálló egyénként, hanem az árral sodródó, tulajdonképpen egy-egy férfinak és a kornak engedelmessé, a döntéseket elfogadó, de azok meghozatalában nem szerepet vállaló személyként jelenítették meg magukat az enyhébb büntetés vagy a felmentés érdekében. A jó néhány gender témájú munkát magáénak tudó történész egy olyan mikrokozmoszban felbukkanó alanyokként szerepelteti a perbe fogottakat, amelyben a mélyebb kontextusba helyezés elhagyásával a háború előtti és utáni női-férfi viszonyrendszer vagy az egyéni életút dominál. Nem tudjuk meg például, hogy a perbe fogottak

mily büntetésre számíthattak. Az sem teljesen tisztázott, hogy a vádlottak valóban elkövették-e azt, amit a terhükre róttak. További megválaszolatlan kérdés az is – persze csak ha található erre nézve forrás –, hogy a vádlottak az új társadalmi berendezkedés közepette miként viszonyultak korábbi önmagukhoz és ideáljaikhoz.

Ugyancsak e blokkban található Egry Gábor *Keresztező párhuzamosok. Etnicitás és középosztálybeli kultúra a két világháború közti Erdélyben* című munkája, mely új nézőpontot kíván bevinni az erdélyi középosztály két világháború közötti bemutatásába a „hagyományosnak” tekinthető nemzeti szempontok mellé. A szerző az etnikailag vegyes lakosságú terület különböző nemzetiségei közötti kapcsolódási pontokat keresi és elemzi. A történész forrásként naplókat, leveleket, feljegyzéseket és oly pereket használt, melyekben az egyik fél úgy találta, hogy a több nemzetiség által is képviselt középosztályra jellemző normák és elvárások valamelyikét a másik fél megszegte; a források alapján a szerző úgy látja, e normák a kívülállók (főként a regáti románok) számára nem is mindig érthetőek. Egry elemzése során több jelenséggörít mutat be. A nem saját (nemzeti) ünnepekhez való viszonyt, a „másikhoz” kapcsolódó köztéri műalkotások megítélését, a tárgyi kultúrát, ahol a férfié és a női divatban is elkülöníthetőek voltak az erdélyiek és az óromániaiak. A nyelvhasználat/nyelvtudás kérdését, melynek terén román és román között is nagy különbség volt, a szimbolikus térfoglalás korának is tekinthető időszakban a földrajzi nevek használatát, a zene megítélését és a szórakozás, illetve a sport iránti közös érdeklődést. A változatos szituációkban vizsgált különböző etnikumok középosztályainál valóban eltérés figyelhető meg a korábbi jellemzésekhez képest. Azonban – annak ellenére, hogy a szerző célja minden bizonnyal a jelenség meglétének, működésének, típusokra bonthatóságának bemutatása volt – hiányolom a reprezentativitás kérdésének bemutatását vagy legalább a probléma felvetését, vagyis azt, hogy e magatartási/viselkedési minták mily mélységig voltak jelen a nemzetiségek középosztályainak kultúrájában.

A kötet utolsó tematikus egységének egyik bemutatandó írása Nagy Éva Kataliné (*Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában*). A szerző a rendszerváltás egyik gyakran emlegetett jelenségére, a tulajdonviszonyok megváltozására fókuszál. Fő kérdése, hogy Magyarországon a privatizáció során az állami tulajdon mily ok(ok)nál fogva vált kizárólagosan magántulajdonná, vagyis miért nem kapott szerepet a szövetkezeti forma annak ellenére sem, hogy a kérdés felmerült a kormányzati vagy civil szféra egy-egy képviselőjének részéről. A szerző bemutatja, hogy a tulajdonviszonyok megváltozása a rendszerváltás előtti időkre nyúlik vissza, majd felvázolja a különböző pártok eltérő privatizációs elképzeléseit. Kiemeli, hogy bár a rendszerváltáskor létrejöttek azok az intézmények és szervezetek, melyek hathatósan támogathatták volna a szövetkezeti tulajdon létrejöttét (vagyis a dolgozók vezető és érdekképviselői szervei, s a munkások érdekeiért fellépő, végül azonban a politikai pártok közt felörlődő civil szervezetek is), a közösségi birtoklás mégsem alakult ki, sőt, a résztulajdonlás is csak igen korlátozott mértékben jött létre. A szerző véleménye szerint a tulajdonlás fentebb említett módja – mint az az állami és a magánszektor esetében is megfigyelhető – csak erős állami támogatással létezhet, melynek az alkotmányban való rögzítés a leghathatósabb módja.

Nigel Swain nevéhez köthető a blokk másik írása, mely a találó *Posztszocialista kapitalizmus* címet viseli. Az angol szerző szerint a demokratikus politikai berendezkedést meghonosító és a liberális piacgazdaságra átálló hat volt szocialista ország (köztük Magyarország) esetében – a szocializmusból a kapitalizmusba való hirtelen váltás révén – olyan gazdasági és társadalmi jelenségeket lehet vizsgálni, melyek egyediségüknél fogva (a kapitalizmus egy sajátos formájának átvétele okán) kiemelt figyelmet érdemelnek. Swain azt veszi górcső alá, hogy az általa leginkább meghatározónak tartott négy hatás (a szocialista örökség terhe a gazdaság, a társadalom és a kultúra területén; az új politikai elit; a nemzetközi irányultságon belüli orientáció, főként az EU irányába; illetve az EU-hoz gazdaságilag illeszkedő multinacionális nagyvállalatok) miként alakította az egy-

pártrendszer összeomlása utáni időkben a robbanásszerűen kifejlődő kapitalizmust. Elemzése a csekély időbeli távlat ellenére is jól ragadja meg és mutatja be a gazdaság és a társadalom kölcsönösségét, az azok működésében, felépítésében fellelhető, a szocialista múltból, továbbá a piacgazdasággal kapcsolatos tapasztalatok hiányából eredeztethető anomáliákat, illetve útévesztéseket.

Néhány szó még essen a formai jegyekről is. Úgy tűnik, hogy a szerkesztők a kötetnél nem tartották fontosnak az egységesítési szándékot. Mark Pittaway bemutatott munkájában például a német Reich szó fordítás nélkül jelenik meg (228., 229.), noha a Harmadik Birodalom/Birodalom elnevezés a magyar történeti diskurzusban hosszú ideje jelöli a náci Németországot. A Reich kifejezés fordítás nélkül jelenik meg Valentina Fava tanulmányában is (166.). Szintúgy nem került fordításra a Gauleiter (körzetvezető) szó sem (228.). Folytatva a sort elmondható, hogy a közismert „birodalmi német” (Reichsdeutsche) kifejezés első felbukkanásakor lefordítva (zárójelben eredeti német kifejezéssel), másodjára azonban fordítás nélkül jelenik meg (224.). Valentina Fava munkájában a lábjegyzetekben megjelenő cseh levéltári anyagok hivatkozásának fordítása is kifogásolható. Olykor a levéltári jelzet feloldása először cseh, majd magyar nyelven olvasható (26. lábjegyzet), másutt viszont csak magyarul szerepel a levéltári jelzet szöveges része (32., 39. lábjegyzet). Szintén következtelenség, hogy a lábjegyzetben idézett cseh szövegrészek le vannak fordítva, az angol, olasz vagy francia viszont nem.

Kifogásolható az is, hogy egyes tanulmányoknál a bibliográfiai adatok a lábjegyzetekben tűnnek fel (Krausz Tamás vagy Bartha Eszter tanulmányában), többnél viszont a lábjegyzetek mellett a tanulmány végén külön forrás- és irodalomjegyzék is található (Varga Zsuzsanna, Tóth Eszter Zsófia, Petó Andrea, Egry Gábor, Szalai László, Don Kalb vagy Tóth András munkájában). Nagy Éva Katalin munkájában pedig nem lábjegyzetek, hanem szöveg közbeni hivatkozások találhatók.

Összegzésként elmondható, hogy a kötet egyaránt felvonultatja a tanulmánykötetek jó és rossz tulajdonságait. Egyfelől a

szerkesztői munka némi kívánnivalót hagy maga után, másfelől az igen nagy létszámú szerzői gárda és az eléggé vegyes témaválasztás következtében a kötet nem minden esetben képes fenntartani az olvasó érdeklődését. Ugyanakkor ez a változottság az, mely egyben a kötet érdeme is, hiszen szinte minden, a történelemmel hivatásszerűen vagy érdeklődőként foglalkozó olvasó találhat magának érdekes, színvonalas írást. S végül ne feledjük a kötet fő célját sem: a tanulmánygyűjteményben publikáló pályatársak, tisztelők, barátok munkái maradéktalanul teljesítik az emlékezés funkcióját.